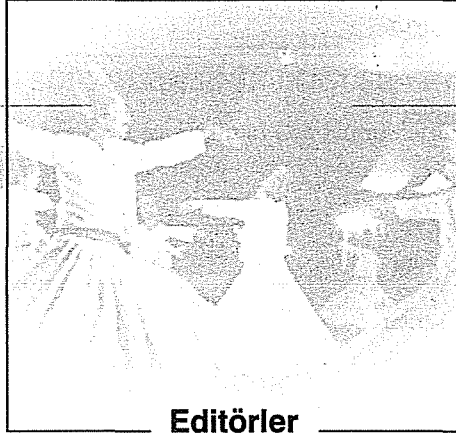

din sosyolojisi

EL KİTABI

Editörler
Niyazi Akyüz
İhsan Çapcıoğlu

Ankara 2012

TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE DİN

Ejder Okumuş

1. Giriş

Toplumsal değişim, sosyolojik anlamda her toplumun tabiatının bir gereği olarak varlık sahnesindeki yerini alır. Başka bir ifadeyle her toplum, doğası gereği değişir, değişim süreçlerinin içinde bulunur.

Toplumsal değişim, sosyal, siyasal, ekonomik, dinî, kültürel, hukukî, ahlakî vb. sistemlerin zamanla nasıl ve niçin değiştiği hususunu kapsamına alan bir konudur. Toplumda meydana gelen olayları, farklılaşma ve başkalaşım-ları, farklı siyasal sistemlerin başarı veya başarısızlığını, küreselleşmeyi, demokratikleşmeyi, sekülerleşmeyi, sosyal, siyasal, kültürel vb. olayları, ekonomik olay ve olguları tam olarak anlamak için toplumsal değişimi incelemek son derece önemlidir.

Din-toplum ilişkileri söz konusu olduğunda da toplumsal değişimle dinin karşılıklı ilişkileri, olmazsa olmaz bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda din-toplumsal değişim ilişkileri, din sosyolojisinin ana konularından biri olarak önümüze gelmektedir. Dinin sosyal boyutunun, sosyal, siyasal, ekonomik vb. sistemler üzerindeki etkilerinin veya tersine bunların din üzerindeki etkilerinin, toplumda önemli değişimlerin meydana gelmesinde dinin rolünün, bizzat toplumun değişiminin gerçekleşmesinde dinin işlevsel durumunun, bizzat dinin değişiminin, dinî grup veya hareketlerin oluşum ve değişiminin vb. anlaşılabilmesi için toplumsal değişimle dinin karşılıklı ilişkilerinin incelenip anlaşılması zorunluluk arz etmektedir. O halde dinin toplumsal değişim, toplumsal değişimin de din üzerinde icra ettiği etkilerin neler olduğunu anlamak, açıklamak ve

yorumlamak din sosyoloğunun temel görevlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihte olduğu gibi günümüz toplumlarının hayatında da vazgeçilmez bir fenomen olarak yerini alan din, toplumları etkilemekte, yönlendirmekte, toplumların değişim süreçlerinde görece olumlu veya olumsuz roller oynamakta, toplumsal şartlar içinde değişen ve değiştiren bir güç olarak var olmaktadır.

Emile Durkheim (1858–1957), Max Weber (1864–1920), Ernst Troeltsch (1865–1923), Joachim Wach (1898–1955), Gustav Mensching (1901–1978) ve Gabriel Le Bras (1891–1970) gibi önde gelen din sosyologları, çalışmalarında din-toplumsal değişim ilişkilerine ayrı bir önem vermişlerdir. Sosyal değişim-din ilişkilerinin incelenmesi, din sosyologlarının giderek artan bir ilgi odağı halini alma yolunu tutmuş; özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte toplumların dünya ölçeğinde karşı karşıya kaldıkları hızlı toplumsal değişimler ve bunların dine yansımaları, din sosyologlarının bir sosyal olgu olarak dinin toplumsal değişim fenomeni ile etkileşimlerini ele almalarında etkili olmuştur.

Modern dönemde kendini gösteren hızlı ve etkin toplumsal değişimler, modern ve modernleşmekte olan toplumların dinle ilişkilerini özellikle sekülerleşme etrafında etkilemiştir. Bu durum, din-toplum ilişkilerinde, bütün dünyada, ama her toplumda farklı biçim ve muhtevalarda değişikliklere neden olmuştur. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, din sosyolojisinde sekülerleşme teorileri ve bu teorilere karşı çıkan teoriler, modern zamanlarda din-toplumsal değişim ilişkilerine dair önemli tartışmalara yol açmıştır.

Görüldüğü üzere din ve dinin toplumsal değişimle ilişkileri, çok önemli bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu ünitenin asıl konusunu, din ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiler teşkil etmektedir.

Din ile toplumsal değişimin ilişkileri ele alınırken ilişkilerinin karşılıklılığı esasından hareket edildiği ve bunun sosyolojik anlamda zorunlu olduğu unutulmamalıdır. Din sosyolojisinin asıl konusu, din ile toplum arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşimler olduğuna göre, din ve sosyal değişimi ele alırken, sadece dinin sosyal değişim üzerindeki etkilerini değil, sosyal değişimin din üzerindeki etkilerini de incelemek gerekir. Kuşkusuz din, toplumun bir ürünü değil, ama her zaman bağımsız değişken de değildir; zira sonuçta din, toplum tarafından benimsenen ve yaşanan bir fenomen olduğuna göre toplumdaki da etkilenmektedir. O hâlde din ve toplumsal değişim incelenirken, doğru ve sağlam bulgular elde edebilmek için din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerini, yani dinin toplumsal değişime

etkilerini, toplumsal değişimin de dine etkilerini ele almak, din sosyolojisinin ilkelerine uygunluk açısından ve sosyal bir fenomen olarak dinin doğru okunup anlaşılması bakımından gereklidir.

Din ile toplumsal değişimin ilişkileri saf olmayıp çok yönlüdür ve bu ilişkilerde dinin yanı sıra başka birçok etken de etkili olabilmektedir. Gerek toplumsal değişim karşısında etkili bir etken olarak, gerekse toplumsal değişim karşısında edilgen bir etken olarak din, sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal vb. faktörlerle etkileşim halinde var olmaktadır. Bu çerçevede din-toplumsal değişim ilişkilerine yakından bakıldığında, dinin; coğrafi çevre, mekan, zaman, toplumsal farklılaşma, nüfus, savaş, barış, bütünleşme, ayrılık, eğitim, siyaset, kültür, ideoloji, hukuk, teknoloji, sanayi, keşif, icat gibi toplumsal değişim etkenlerinin hemen hepsiyle tek tek veya çoklu bir biçimde karşılıklı ilişki halinde olduğu görülür.

Belirtmelidir ki, *toplumsal değişim terimi, bir toplum için mutlak anlamda iyiyi veya kötüyü, olumluyu veya olumsuz, iyi yönde değişimi veya kötü yönde değişimi, ilerlemeyi veya gerilemeyi ifade etmemekte, nötr bir anlam içeriğine sahip bulunmaktadır. Şu hâlde toplumsal değişim, normatif değil, objektif bir anlam içeriğine sahip olup herhangi bir değer yargısı içermez, nesnel bir gerçekliği ifade eder. Buna bağlı olarak din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkileri ele alınırken kullanılan "toplumsal değişimi frenleyici bir etken olarak din", "toplumsal değişimi takviye edici bir etken olarak din", "toplumsal değişimin temel etkeni olarak din" gibi ifadelerde geçen toplumsal değişimle, iyi anlamda veya gelişme doğrultusunda gerçekleşen bir değişimi ifade etmek amaçlanmamakta, görece iyi olsun, kötü olsun bir sosyal fenomen olarak toplumsal değişimi ifade etmek amaçlanmaktadır. Aynı şekilde "dini olumlu yönde etkileyen bir etken olarak toplumsal değişim", "dini olumsuz yönde etkileyen toplumsal değişim", "dinin lehine toplumsal değişim", "dinin aleyhine toplumsal değişim" gibi ifadelerle de değişimin mutlak anlamda din için iyi veya kötü olduğunu ifade etmek değil, bir sosyal fenomen olarak dinin, sosyal tezahürleri itibarıyla değişimden bir şekilde görece iyi veya kötü yönde etkilendiğini ifade etmek kast edilmektedir.*

2. Toplumsal Değişim

2.1. Toplumsal Değişimin Anlamı

Değişim, basitçe mevcut durumda meydana gelen başkalaşma olarak tarif edilebilir. Değişim hayatın bir kanunu, kâinatın bir geleneğidir. Zaman içinde her şey değişim geçirmekte, değişmektedir. Nitekim insanda zaman içinde her şeyin değiştiği hissi bulunmaktadır. Yunan filozofu Herakleitos

(M.Ö. 535? – 475?) da bir kişinin aynı nehre iki kez giremeyeceğini ifade ederek her şeyin her zaman değişime uğradığını ileri sürmüştür.

Değişim, toplumlar için de bir zorunluluktur. Değişmeyen veya içinde değişimin olmadığı bir toplum düşünmek mümkün değildir. *Toplumsal değişim, toplumun tabiatının bir gereğidir.* İbn Haldun'un (1332–1406) da işaret ettiği gibi toplumsal değişim kaçınılmaz ve evrensel bir fenomendir. Toplumlar, hiç bir zaman statik olmamışlardır. Değişim, toplumsal hayatın bir gelenektir. Toplumun statik olarak düşünülmesi, varsayımsal olup sosyolojik incelemenin gereği olarak ortaya çıkan veya metodolojik zorunluluklardan doğan itibarı bir zihinsel vaziyet alıştan kaynaklanmaktadır. Hiç bir toplum hareketsiz değildir. Her toplumun kendine özgü bir dinamizmi vardır. Her toplum az veya çok değişimi yaşar, tecrübe eder. Bir toplumun durağanlığı, başka bir toplumun değişim durumuna göredir, yoksa o toplum durağan değildir. Bir toplumda değişim düşük yoğunluklu, başka bir toplumda yüksek yoğunluklu, bir toplumda yavaş, başka bir toplumda hızlı tempoda olabilir. Bu çerçevede değişimin, zamana ve topluma göre farklılık arz ettiği söylenebilir. Her halükarda değişim, her toplumun değişmez karakteristiğidir.

İnsanlar, karşılıklı ve sürekli etkileşimler sonucu zamanla ve zaman içinde yeni değerler, normlar, anlamlar, kurallar, kurumlar ve yönetim biçimleri meydana getirmektedirler. Başka bir ifadeyle insanların karşılıklı ilişki ve etkileşimleri, tarihsel süreç içerisinde farklı bir hal almakta, toplumsal yapıda ortaya çıkan başkalaşma veya farklılaşmalar da toplumsal değişimi doğurmaktadır. Ancak toplumsal yapıda ortaya çıkan değişikliklerin toplumsal değişim olarak nitelendirilmesinin ön şartı, köklü ve kalıcı değişiklikler olmasıdır. Bu durumda denilebilir ki toplumsal değişimler, toplumun tarihi akışını, kaderini değiştiren değişikliklerdir. Yani geçici ve yüzeysel değişiklikler, toplumsal değişim kapsamında değildir. Öyleyse toplumsal değişim denilince, moda veya çalışma hayatındaki geçici-dönemsel değişiklikleri anlamamak gerekir.

Toplumda meydana gelen bir değişimi, toplumsal değişim olarak görebilmek için değişimin, bir referans noktasıyla belirlenebilir olması, yani bir zaman dilimine endeksli olması; kesintisiz olması, yani bir sürekliliğinin bulunması ve kolektif olması, aile, cemaat, eğitim, ekonomi gibi kalıcı birliktelikleri ifade eden grup veya kurumlar temelinde ortaya çıkması gerekmektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi toplumsal değişim, bir toplumda zaman içinde gözlemlenebilen, toplumun yapısını geçici değil, sürekli ve köklü bir biçimde etkileyen bir fenomendir. Böylece toplumsal değişim, toplumun yapısını oluşturan sosyal ilişkiler ağının ve bunları belirleyen sosyal kurumların değişmesi olarak anlaşılabilir.

Görüldüğü üzere toplumsal değişimde *toplumsal yapı* kavramı anahtar kavram olarak yerini almaktadır. Bilindiği gibi aktörlerin oluşturduğu toplumsal sistem içindeki ilişkiler, sosyal olgular ya da *sosyal kurumlar* ile düzenlendiğinde ortaya toplumsal yapı çıkar. Toplumsal sistemin birimi aktör olduğuna göre toplumsal yapı, aktörlerin toplumsal ilişkilerinin kalıplaşmış sistemidir. Başka bir ifadeyle toplum içinde yer alan bireylerin, yani aktörlerin toplumsal eylem ve etkileşim kalıpları ve dolayısıyla toplum kurumları arasındaki ilişkiler, toplumsal yapı olmaktadır. Sosyal yapı, toplumdaki bütün kurum ve değerler sistemiyle toplumsal eylem ve ilişki kalıplarını kapsayan görece statik durumu ifade ederken, toplumsal değişim, bu kurumlarda, değerler sisteminde ve toplumsal davranış kalıplarında meydana gelen başkalaşma ve dönüşümleri ifade etmektedir.

Bunların dışında sosyal değişimler, radikal değişimler ve yumuşak değişimler olarak ayrılabilirler gibi özsel veya stratejik değişimler ve görece küçük değişimler olarak da ayrılabilirler. Ayrıca yavaş değişim ve hızlı değişim ayrımı da yapılabilir. Bunlardan başka değişim, görece geniş ölçekli ve dar ölçekli değişim olarak iki tipe ele alınabileceği gibi uzun dönemli değişim ve kısa dönemli değişim diye de iki tipe ayrılabilir. Bunlara ek olarak toplumsal değişim, iradî ve gayr-i iradî değişim olarak ikili bir tipleştirmeye de tâbî tutulabilir.

Toplumsal değişimden söz edilebildiğine göre, özsel sabitlik anlamında görece bir durağanlıktan da söz edilebilir. Durağanlığın kendinde bir değişim vardır; fakat insanın, eşyayı ve olayları idrakinde bir sabitlik, bir durağanlık algısına ihtiyacı bulunmaktadır. Bu anlamda değişim ancak değişmemeye göre tespit edilebilir. Şu hâlde toplumun değişime olduğu kadar statikliğe de ihtiyacı vardır. Sosyal hayatın istikrarı ve huzuru için görece durağanlık gerekli görünmektedir. Bu noktada denilebilir ki her değişimin içinde ve sonunda bir geleneksellik yönü mevcuttur ve kaçınılmazdır. Toplumsal değişim, toplumun öz unsurlarının değişime nazaran sabit kalmasını, kültürel değerlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını ve böylece toplumun bir geleneğinin var olmasını ve bu geleneğin devam etmesini içerir.

Kaldı ki sosyal değişimin olması veya toplumlarda değişimin olması, toplumun bütünüyle, harfi harfine değişimi olarak da anlaşılmalıdır. Toplumun bütünüyle değişiminden bahsedildiğinde, toplumun varlığının ortadan kalktığı, yani onu aynı sosyal sistem olarak belirtmenin mümkün olmadığı ifade edilmiş olur ki bu toplumsal değişim olmasa gerektir. Böyle bir şeyin değişim olduğunu söylemek mantıksal olarak mümkün değildir. Söz gelimi bir sanayi firmasının sosyal sisteminde total bir değişim olduğunu söylersek, elimizde onun aynı firma olduğunu belirleyebileceğimiz bazı

araçlara sahip olmamız gerekir. Mesela Fransız toplum yapısının tümünden değiştiğini iddia eden kişinin elinde, bu değişimden sonra Fransa toplum yapısının Fransa toplum yapısı olarak kaldığını belirleyecek bazı araçların bulunması gerekmektedir. Açıktır ki bir şey, değişmeden, insanın değişim ve istikrar algısını bozmayacak biçimde değişerek kalmaktadır.

2.2. Toplumsal Değişim Etkenleri

Toplumsal değişimin gerçekleşmesinde etkili olan birden fazla etkenden söz edilebilir. Bu faktörlerden bazen biri, bazen ikisi, bazen de birkaçı toplumsal değişimde rol oynayabilir; ayrıca söz konusu etkenlerin toplumsal değişimdeki etki düzeyleri, toplumdan topluma da değişiklik arz eder.

Toplumsal değişimde rol oynayan etkenlerin belli başlılarını şöyle sayabiliriz: Coğrafya, mekan, zaman; demografya; muhalefet, rekabet, çatışma, işbirliği, bütünleşme ve barış; aile; ekonomi; eğitim; siyaset; hukuk; göç ve şehirleşme; kültür; din; ideoloji; icat, keşif, sanayi ve teknoloji; karizmatik şahsiyetler ve sosyal hareketler.

Bu etkenlerden örneğin demografyaya bakılacak olursa, birçok sosyolog, nüfus artışının sosyal yapı ve sistemde doğrudan değişimlere yol açtığını ileri sürerken, bazı sosyologlar dolaylı olarak değişime neden olduğu hususunu ele almış, örneğin demografik değişimlerle savaş arasındaki ilişkiler üzerinde durmuşlardır. Ayrıca demografik değişimlerle ekonomi arasındaki ilişkiler üzerinde de tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar, İbn Haldun'dan Thomas R. Malthus (1766–1834) ve W. Arthur Lewis'e (1837–1914), oradan da günümüze kadar uzanmaktadır.

Aynı şekilde *ekonomi*, toplumun en önemli direklerindedir ve ekonomide meydana gelen değişim, sosyal sistemde köklü değişimlerin oluşmasında etken olur. Ekonominin toplumdaki ve toplumsal değişimdeki yeri konusunda İbn Haldun'dan Karl Marx (1818–1882) ve Max Weber'e, oradan da günümüze kadar birçok sosyolog önemli görüşler ortaya koymuşlardır.

Din de, toplumsal değişimde rol oynayan temel etkenlerdendir. Geçmişte ve günümüzde bir sosyal fenomen olarak dinin, toplumsal değişimlerin gerçekleşmesinde ne kadar belirleyici bir etken olduğu bilinmektedir. Weber, Batı'da modern kapitalizmin dinden kaynağını aldığını ortaya koymakla, dinin önemli bir toplumsal değişim etkeni olduğunu göstermiştir.

Yine icat veya keşif, William F. Ogburn'un (1886–1959) da ifade ettiği gibi önemli iradî sosyal değişim etkenleridir. Esasen icat, sadece mekanik değil, aynı zamanda toplumsal boyutları olan bir fenomendir. Keşiflerin artması, sanayi ve teknolojinin gelişmesi ve dünya hayatında etkisini iyice

hissettirmesi sonucu önemli sosyal değişimlerin gerçekleştiği bilinmekte ve tartışılmaktadır.

Bilim ve teknolojinin, son birkaç yüzyıl içinde kaydettiği baş döndürücü gelişmeler, 21. yüzyılın başlarında bulunan günümüz toplumlarında köklü değişimlere yol açmaktadır. Bilim ve teknolojiye yeni yenilikler, örneğin radyo, televizyon ve bilgisayar gibi modern iletişim araçları, insanlar üzerinde büyük etkilerde bulunmakta ve pek çok değişimin zeminini oluşturmaktadır. Bu bağlamda medya, bilgisayar, internet, uydu sistemleri vb. önemli sosyal değişim etkenleri olarak zikredilebilir.

Elbette toplumsal değişim etkenleri, toplumsal değişim açısından birbirinden bağımsız değildir. Her birinin bir diğeriyle çeşitli biçimlerde ilişkisi bulunabilmektedir. Hatta öyle ki bazen bir toplumsal değişim etkeninin arkaplanında başka bir etken yer alabilmektedir. Söz gelimi çatışma etkeninin arkasında ekonomik etkenler olabileceği gibi ekonomik etkenlerin arkaplanında ise inanç, anlayış veya zihniyet bulunabilir. Ayrıca söz konusu etkenlerden birçoğu, karşılıklı etkileşim halinde bulunarak toplumsal değişimde etken olabilirler. Toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerin tek yönlü veya tek etkene dayalı tanımları, sonuç itibarıyla değişim olgusunu bir değer yargısı haline dönüştürmektedir. Değişimin tek nedeni olarak örneğin coğrafi çevreyi veya nüfusu ya da karizmatik şahsiyetleri almak yahut ekonomik determinizmi vurgulamak, değişmeyi belirli alanlarla sınırlamak ve indirgemekle eşanlamlıdır. Tek etkenci bir yaklaşımla konuyu ele almak, doğru sonuçları elde etmede önemli bir engeldir; dolayısıyla birden fazla etkeni hesaba katmak gerekir.

3. Toplumsal Değişim Kuramları

Halihazırda sosyolojide, üzerinde uzlaşılan genel bir toplumsal değişim kuramının olduğu söylenemez. Dolayısıyla çeşitli toplumsal değişim kuramları ve farklı toplumsal değişim kuramları tipolojileri mevcuttur. Burada toplumsal değişim kuramlarının üçlü bir tiplendirimi benimsenebilir. Söz konusu tiplendirmeye göre, (1) büyük boy kuramlar (yükseliş ve çöküş, evrimci, modernleşmeci ve diyalektik), (2) orta boy kuramlar (yapısal-işlevselci ve çatışmacı) ve (3) küçük boy kuramlar (grupsal ve bireyci) olmak üzere üç ana toplumsal değişim kuramı söz konusudur.

3.1. Büyük Boy Kuramlar

Büyük boy kuramlar, zamansal olarak bütün insanlık tarihini kapsamına alan evrensel kuramlar oldukları iddiasındadırlar. Geniş zamanlı bu kuramlar için önemli olan, insanlık tarihinin değişim yasalarının bulunmasıdır.

Büyük boy kuramlardan *Yükseliş ve Çöküş Kuramları (Organizmacı Kuramlar)*, çoğu kez insan organizmasına benzettikleri toplumun, devletin, *kültürün* ya da genel olarak *medeniyetlerin* büyüme, gerileme ve çökme gibi aşamalardan geçtiklerini, yani canlılar gibi doğdukları, büyüdükləri, yaşlandıkları ve öldüklerini savundukları için *organizmacı modeller*; tarihin hareketinin çevrimsel (döngüsel, dairesel) bir hareket olduğunu, toplumların yükseliş ve çöküşlerinin sürekli dairevî bir hareket izlediğini, öncelikle zorunlu olarak yükseldiğini ve sonra da yine zorunlu olarak çöküş sürecine girdiğini ileri sürdükleri için de *çevrimsel/döngüsel* yaklaşımlar adını almaktadırlar. Bu yaklaşımlara İbn Haldun'un tavrılar teorisi ve Arnold Toynbee'nin (1889-1975) medeniyetlerin çöküşüyle ilgili teorisi örnek olarak verilebilir.

Büyük boy kuramlardan bir diğeri olan *Evrimci Kuramlar*, insanlık tarihini, genellikle kendi içinden meydana gelen birikimler sonunda ortaya koyduğu gelişmenin bir sonucu olarak görürler. Bu kuramlar, genellikle doğrusal bir yönde daima daha fazla karmaşıklık ve uyma yeteneği doğrultusunda gelişen, düzgün ve birikimsel bir değişim ana fikrinde ifadesini bulur. Bu yaklaşımlar, toplumsal değişimi, düz çizgisel bir ilerleme ile izah ederler. Şu hâlde bu modellere göre evrim, kendi kendine değişen, geriye dönüşü olmayan, doğrusal, sürekli yenilik ve farklılık oluşturan bir yön çizmektedir. Auguste Comte (1798-1857), Herbert Spencer (1820-1903), Emile Durkheim, Gordon Childe (1892-1957), Morgan (1818-1881), Neil Smelser (1930-), Moore, Levy, J. Steward (1902-1972), M. D. Sahlins, L. White (1900-1975), E. R. Service gibi sosyal bilimciler, toplumsal değişim fenomenine evrimci bir bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Bu sosyal bilimcilerden bir kısmı, klasik *tek çizgili evrim* anlayışına sahipken, bir kısmı ise *çok çizgili evrim* anlayışına sahiptirler.

Büyük boy toplumsal değişim kuramlarından biri de *Modernleşmeci Kuramlardır*. Evrimci kuramların daha geliştirilmiş bir biçimi olan bu kuramlar, toplumsal değişimin belli bir yönde gerçekleşen özel bir türünü, toplumsal değişimi belli bir ideolojik bakış açısına göre ele alan modelleri ifade etmektedir. Modernleşme kuramları, tek tek ulusal sınırlarla belirlenmiş olan toplumlar üzerinde odaklaşmakta olup esasen gelişmemiş, az gelişmiş veya gelişmekte olan biçiminde isimlendirilen toplumların sanayileşmiş toplumlar haline gelmesinin süreçlerini ele alıp belirlemeye çalışır. Klasik modernlik ve modernleşme yaklaşımı, sonuçta bütün toplumların Batı'nın modernliğine erişebilmek için yine Batı'nın izlediği çizgiyi takip edecekleri savına sahip olduğu için büyük boy toplumsal değişim kuramlarından sayılabilir. *Çoklu modernlik ve modernleşme* olarak adlandırılan yeni mo-

dernlik ve modernleşme yaklaşımı ise tek çizgili bir modernlik olmadığını, Batı dışında toplumların kendilerine özgü modernliklerinin olabileceğini ve dolayısıyla kendi modernleşmelerinin kendi sosyo-kültürel yapılarına uygun olarak gerçekleşebileceğini savunur.

Bir diğer büyük boy toplumsal değişim kuramı, *Diyalektik Kuram*dır. K. Marx'ın değişim kuramı, diyalektik ilişkiye dayalı tarihi maddecilik üzerine temellenir. Diyalektik yaklaşım, toplumsal alanda her varlığın zıtları bünyesinde barındırdığını, bu zıtların *çatışmasıyla* yeni bir durumun biçimlendiğini ve bu sürecin aynı tarzda devam ettiğini ileri sürmektedir. Marx'a göre bütün tarih, diyalektik ilişkiye dayalı üç döneme ayrılabilir: İnsanın özgür olduğu tez dönemi, teknolojinin etkili olduğu ve insanın yabancılaştığı anti-tez dönemi ve de sınıfsız toplumun ortaya çıkacağı sentez dönemi. Marx'ın düşüncesinde "Şimdiye kadar ki bütün cemiyet tarihi, bir sınıf mücadeleleri tarihinden ibarettir." Marx'a göre çatışma olmadan ilerleme olmaz. Marx, sosyal davranışın en iyi biçimde çatışma süreci olarak görülebileceğini ileri sürmektedir. Medeniyetin bugüne kadar izlediği yasa budur. Marx, *tarihsel maddecilikle* diyalektik çatışmanın öncelikle ekonomik alanda cereyan ettiğini, bu nedenle de değişimin temel belirleyicisinin üretim ilişkileri olduğunu savunmaktadır. Marxizmde değişim, *üretim biçimine* ve toplumdaki sınıflar arası dinamizme dayalıdır. Her toplumda belli üretici güçler ve bir üretim biçimi vardır. Makine, alet, iş konuları, insanlar, üretim güçlerini belirler. Üretim güçleri üretim ilişkilerini düzenler. Temel belirleyicisinin üretim ilişkileri olduğu toplumsal değişim sürecinde insanlık, sırasıyla ilkel komün, kölelik ve feodalite dönemlerinden geçerek kapitalizm aşamasına gelmiştir. Bu aşamada çatışma, üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ile işçi sınıfını ifade eden proletarya arasında cereyan etmektedir. Çatışmanın sebebi, işçilerin hakkı olan artı ürünü burjuvaların sahiplenmesidir. Marx'a göre benzer hayat tarzını paylaşan insanlar, dayanışma içerisine girerek ortak bir bilinç geliştirirler. Sınıf bilinci, sınıf çıkarlarını koruma noktasında sınıf mücadelesinin başlamasını temin eder. Kapitalist toplumda bu çatışma devrimle sonuçlanacak, zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi kalmamış olan proletarya ayaklanarak komünist toplum modeline geçişi sağlayacaktır.

3.2. Orta Boy Kuramlar

Büyük boy kuramların geniş zamanlı olmalarına karşın orta boy kuramlar, orta vadeli değişim görüşü geliştirirler. Toplumsal değişimi büyük boy kuramlar çerçevesinde ele alanların, değişimi açıklamakta başarısız olduklarını ileri süren bu kuramlar, toplumu, değişimin birimi olarak ele alırlar. Orta boy kuramların amacı, genellikle ulusal sınırlarla belirlenen toplum birimleri üzerinde; demografik ve ekolojik değişimler, iç göçler, kentleş-

me, alt kültürler ve sapan davranışlar, sosyal tabakalaşma, sosyal hareketlilik gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Orta boy kuramlar kapsamında değerlendirilebilecek olan *Yapısal-İşlevsel Yaklaşım*, bir ölçüde büyük boy kuramların geniş zamanlı toplumsal değişim perspektiflerine bir tepki olarak kendini gösteren orta boy kuramların öncülüğünü yapmaktadır. Bu yaklaşıma göre toplum, birbirlerine bağımlı olan ve her biri, meydana getirdiği bütünün daha iyi uyumunu sağlamak için belli işlevlere sahip olan öğelerden meydana gelir. Mezkur öğeler, işlevsel bir bütünleşme içinde toplumu meydana getirir.

1930-60'lar arasında Amerikan sosyolojisine egemen olan yapısal-işlevselci yaklaşım, pozitivist epistemolojik temeller üzerine kurulmuştur. Bindiği gibi pozitivist epistemoloji, gözlemlenebilirliği vurgulamakta, gözlemlenemeyen yapı ve süreçlerin gerçekliğini kabul etmemektedir. Ancak sosyal düzenin ortaya çıkışını ve işleyişini anlayabilmek için kendi kendini dengeleyen bir sistem olarak toplum kavramından yararlanmak zorunda kalmıştır. İşte bu soyut ve gözlemlenemeyen kavram, yapısal-işlevselci kuramın temel öğelerinden birini oluşturmaktadır. Kendi kendini dengeleyen bir **sistem** kavramı çerçevesi içinde toplumun her öğesinin mümkün olan en iyi düzeni sağlayacak biçimde işlediği düşünülmektedir. Talcott Parsons (1901-1979), Robert K. Merton (1910-2003) gibi sosyologlar, yapısal-işlevselciliğin önemli temsilcileri olarak zikredilebilir.

Yapısal-işlevselci yaklaşımın dengesi ve uyumculuğunun aksine, toplumu birbiriyle çatışan unsurlardan meydana gelmiş bir bütün olarak ele alan ve değişim modelini büyük boy düzlemde değil de, orta boy düzlemde geliştiren *Çatışmacı Yaklaşımın* toplum modeli şöyle özetlenebilir: 1) Her toplum, her an değişime konu olur, toplumsal değişim her yerde mevcuttur. 2) Her toplum, her an toplumsal çatışmaya sahnedir, toplumsal çatışma her yerde mevcuttur. 3) Toplum içindeki her unsur, onun değişimine katkıda bulunur. 4) Her toplum, bazı üyelerinin öteki üyeleri üzerindeki zorlamalara dayanır.

3.3. Küçük Boy Kuramlar

Bu kuramlar, toplumsal değişimi grupsal süreçlere ve psikolojik unsurlara bağlayan sosyal psikolojik ve psikolojik kuramlardır. Bunlar, değişimin kaynağını kişi ve gruplarda ararlar. Bunlar da orta boy kuramlar gibi değişimi aşağıdan yukarı giden bir süreç olarak görürler. Bu kuramları, grupsal yaklaşım ve bireysel yaklaşım olmak üzere iki tipte ele almak mümkündür:

Günümüzde genellikle sosyal psikoloji tarafından geliştirilmiş olan *grupsal düzlemdeki sosyal değişimci kuramlar*, temelde iki tip değişim üzerinde dururlar. Bunlardan birincisi grup yoluyla bireyde temin edilen değişim,

ikincisi ise bir bütün olarak grubun değişimidir. Bu iki değişimin birbirinden ayrı olmadıkları açıktır.

Grupsal yaklaşıma örnek olarak J. L. Moreno'nun (1892-1974) sosyometrisi ele alınabilir. Bilindiği gibi sosyometri, grup içindeki insan ilişkilerini canlı iken, ölçüye vurmaya çalışan, yani insan ilişkilerini belli gruplar içinde meydana gelişleri esnasında inceleyen bir bilim dalıdır. Sosyometrinin amacı, ırkı, inancı, dini, ideolojisi ne olursa olsun, her insana, yeryüzünde tutunmaları, kendiliğindenliklerini ve yaratıcılıklarını kullanmaları için aynı derecede fırsat veren bir dünyanın kurulmasına yardımcı olmaktır. Moreno, değişimi küçük boy düzlemde kişilerarası ilişkilere ve kişinin yakın çevresine, büyük boy düzeyde ise yine kişilerin tutumlarına bağlamaktadır. Moreno, grup üzerinde odaklaşmakla beraber, direkt olarak sosyal değişme konusuna eğilen ve grup incelemeleri yoluyla tüm sosyal değişimi açıklamaya çalışan bir sosyologtur.

Toplumsal değişimi *bireysel düzlemde açıklamaya çalışan modeller*, bireyin temel kişilik niteliklerini toplumsal değişimin temelini koyan yaklaşımlardır. Bu yaklaşım çerçevesinde sosyal değişimde güdüsel kompleksin önemli bir etken olduğunu ileri süren McClelland (1917-1998), toplumsal değişimi, sosyal yapı ile kişilik arasındaki ilişki ile ele alan David Riesman (1909-2002), toplumsal değişimin, bireyin belli durumlara karşı gösterdiği tepkilerin, belli süreçlerden geçtikten sonra meydana gelen kurumlaşma ile ortaya çıktığını savunan Zollschan, kişilik değişimini sosyal değişimin temel unsuru olarak kabul eden Everett E. Hagen, toplumsal değişimi, yenilik yaratma fikrine dayandıran Richard T. LaPiere (1899-1986) gibi sosyal bilimciler zikredilebilir.

4. Toplumsal Değişim-Din Etkileşimi

Din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerinin temelinde iki tipte gerçeklik kazandığı söylenebilir: Bunlardan birincisi, dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi; ikincisi ise toplumsal değişimin etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisidir.

Dinin etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisi, kendi içinde üç tipte ele alınabilir: Birincisi, dinin toplumsal değişimi yavaşlatıcı, hatta bazen engelleyici bir etken olarak etkili ve işlevsel olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi; ikincisi, dinin toplumsal değişimi takviye edici bir etken olarak işlev gördüğü ilişki biçimi; üçüncüsü ise dinin toplumsal değişimin temel faktörü olduğu ilişki biçimidir.

Toplumsal değişimin etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisi de, kendi içinde aynı şekilde üç tipe ayrılabilir: Birincisi toplumsal değişimin dini

engelleyici olduğu, olumsuz yönde etkilediği toplumsal değişim-din ilişkisi; ikincisi, toplumsal değişimin dinin lehine işlev gördüğü ilişki biçimi ve üçüncüsü ise toplumsal değişimle birlikte dinin kendini değiştirmesidir.

Şu da belirtilmelidir ki, bu tipoloji, din-toplumsal değişim ilişkilerinin, mutlak surette bu iki ana tip birbirinden bağımsız olacak şekilde gerçekleştiği anlamına gelmemektedir. Çoğu durumlarda her iki tipin, iç içe, birlikte gerçeklik kazandıklarını söylemek, sosyal gerçekliğe daha uygun düşer.

4.1. Dinin Etkili Olduğu Toplumsal Değişim – Din İlişkisi

4.1.1. Toplumsal Değişimi Yavaşlatıcı veya Engelleyici Bir Etken Olarak Din

Dinin etkili olduğu toplumsal değişim – din ilişkilerinde gözlenebilen hususlardan biri, dinin, toplumsal değişimi yavaşlatıcı veya engelleyici bir etken olmasıdır. Gerçekten de din, muhafazakar yönünü devreye sokarak mevcut sosyal düzen ve düzenlemeleri koruyabilmekte ve istikrar unsuru olabilmektedir. Toplumsal istikrar faktörü olarak din, istikrarı koruyarak toplum hayatında dengeli bir devamlılık temin edilmesinde etkili bir rol oynayabilmektedir.

Dinin muhafazakârlık işleviyle mevcut durumu korumasında önemli etkenlerden biri, insanların öteki dünyaya, ahirete inançlarıdır. Öteki dünya inancı, insanların karşılaştıkları pek çok haksızlıklar karşısında susmalarını, o haksızlıklarla hesaplaşmayı öbür dünyada büyük mahkemeye bırakmalarını temin etmekte ve böylece bu dünyada sosyal ve siyasal düzen içinde pek çok kargaşa, isyan ve savaşın çıkmasını önleyici bir işlev görmektedir.

Din, toplum aktörlerinin siyasal düzen veya devletle ilişkilerini düzenleyerek de toplumsal düzenin korunmasına katkıda bulunur. İnsanların anayasa ve yasalara uymalarında, toplumun kaynaşması, barış içinde yaşaması veya çatışmasız bir biçimde varlığını sürdürmesinde önemli bir etkide bulunur.

Din, güçlü bir bütünleştiricilik işlevine sahiptir. Zira din, her şeyin üstünde, insan hayatını düzenleyici bir temel fenomendir. Din, toplum bireylerinin hayatını, onları içeren, ama aynı zamanda aşan mutlak anlamlar ve değerlere göre düzenler.

Din, insanlara yardımlaşma duygusu kazandırarak insanların birbirlerine yardım etmelerinde, sıkıntılı zamanlarda, hastalık, deprem, sel gibi felaketlerde birbirlerine maddi ve manevi yönden destek olmalarında da işlev görerek toplumun kaynaşması veya bütünleşmesine önemli katkılarda bulunur.

Durkheim'in din ile *toplumsal bütünleşmenin* yanyana var olduklarını ileri sürmesinden ve dinde gevşemenin toplumdaki dayanışma bağlarını da çözerek anomiye yol açtığına işaret etmesinden beri sosyolojik literatürde din, bildiğimiz kadarıyla hemen herkesçe bir istikrar faktörü olarak değerlendirilmekte, bu nedenle de toplumsal değişime set çeken etkin bir toplumsal güç olarak yer almaktadır. Din ayrıca, dünyevi düzenin anlam yoksunluğunu gideren, toplumsal gerçekçiliği kutsallaştırılmış bir düzene dönüştüren bir model olarak da kavramsallaştırılmıştır.

Marxist sosyologlar da, farklı öncüllerden hareket etmelerine rağmen dinin değişime karşı koyan bir etken olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre egemen sınıfların egemenlik aracı olan din, toplumsal değişime karşı güçlü bir fren teşkil etmektedir. Bu bağlamda diyalektik ve çatışmacı din kuramları, dini mevcut egemenlik ilişkilerini meşrulaştırarak istikrarı sağlayan bir fenomen olarak görürler. Marx, dini insanoğlunun gerçek ıstırabının bir ifadesi, reel acı ve sıkıntıya karşı bir protesto, söz konusu ıstırabı hafifletme veya *meşrulaştırma* çabası ve halkın afyonu olarak değerlendirmiştir. Bu durumda din, kavranamayan, yanlışlığı görülemeyen bir dünyanın bilincini ifade ederek ve ezilen sınıfları hayata bağlayarak, yanlış dünyanın gerçek sefaletine karşı mümkün protestoları yatıştırma işlevi görmektedir. Böylece dinin ideolojik işlevi, gerçek sefaletle karşı protestoları nötürleştirerek ve öbür dünyaya havale ederek egemen ve ezilen sınıflar arasındaki ilişkilerin istikrarında kendini gösterir. Gerçekten de Marx'ın düşüncesinde din, cari sosyal düzenlemeleri haklılaştıran, üst sınıfların bir aracı olarak hizmet gören ve istikrarı korumaya çalışan bir ideolojidir. Dinin insanı değil, insanın dini meydana getirdiğini savunan Marx'a göre din, ideal ama gerçek dışı bir dünya yaratarak, sosyal adaletsizliklerin damgasını taşıyan gerçek dünya karşısında bir teselli ve haklılaştırma işlevi görür. Bu nedenle Marx, dinin bu dünyanın genel bir kuramı olduğu, dünyanın evrensel düzeyde ahlakî açıdan onaylanması, törensel tamamlayıcısı, tesellisi ve haklılaştırılması olduğu görüşünü taşımaktadır. Din, insanlık durumunun sefaletini yansıtır ve insana bir teselli getirir. Fakat bu, razı oluşa götüren ve sosyal adaletsizliklere karşı bilfiil mücadeleden geri tutan bir tesellidir. "Dinsel sefalet bir yönüyle gerçek sefaletin dışı vurumu, diğer yönüyle de gerçek sefaletle itirazdır. Din, ezilen yaratılmışın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın ruhudur; tıpkı ruhun kovulduğu sosyal şartların ruhu olduğu gibi. Din, halkın afyonudur." (Marx, Engels, 1987: 11).

Bu noktada Marx'ın dinin yabancılaşma olduğuna ilişkin görüşüne de işaret etmekte fayda bulunmaktadır. Marx'a göre din alinasyon, yani yabancılaşmadır. Marx'ın düşüncesinde dine inanç, insan yabancılaşmasının en

derin biçimdir. Marx, dini kapitalist üretim tarzının yabancılaştırıcı etkilerinin bir parçası olarak görmüştür.

Marx'ın din ile ilgili görüşlerine bakıldığında, dinin afyon olmasından maksadın, insanların kendilerini olaylar, zalim yöneticiler, sıkıntılı sosyal şartlar karşısında batmadan yüzeyde tutunabilmek için kullandıkları bir tür kendi kendini aldatma, kendi kendini oyalama veya afyonlama faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Elbette bu afyonun geri planında egemenlerin çok önemli roller icra ettikleri de gerçektir. Esasen Marx'ın kendisi, dinin bir işlevinin afyon olduğunu söylememekte, dinin sosyal şartların bir ürünü olduğunu ve dinin başlı başına bir afyon olduğunu ileri sürmektedir.

S. Freud'un din ile ilgili görüşünün Marx'tan temelde farklı olmadığını da kaydetmek gerekir. Freud, her ne kadar bireysel düzlemde bir din teorisi geliştirmiş olsa da, hareket noktası itibariyle Feuerbach ve Marx'la hemen hemen aynı mantığa sahiptir. Bilindiği gibi Freud'a göre de din uyutucudur, nevrozdur. Sonuçta aslında Marx ve Freud'a göre din açıklanıp rafa kaldırılacak bir şeydir.

Ama yeri geldikçe belirtildiği gibi bu tür bakış açıları büyük ölçüde sübjektif ve ideolojiktirler. Dinin belli bir zaman ve mekandaki durumu, dinin o duruma indirgenmesini haklılaştırmaz. Her halükarda dinin başlı başına değişimi engellediği veya yavaşlattığı görüşü, sosyolojide önemli bir görüş olarak yerini almaktadır.

Dinin sosyal değişimi yavaşlatıcı görünümü, onun toplumun bütünleşmesinde gördüğü işlevle de yakından ilgilidir. Din, özellikle hızlı sosyal değişimlerde ve toplumsal farklılaşmalarda olası ve olan parçalanmalara karşı toplumu korumak ve bütünleştirmek için harekete geçer. Gerçekten de tarihe ve günümüze, basit, az farklılaşmış ve karmaşık, çok farklılaşmış toplumlara bakıldığında dinin önemli bir bütünleşme faktörü olduğu görülür.

Özellikle de karmaşık toplumlarda dinin en önemli sosyal işlevlerinden biri, sosyal farklılıklardan dolayı bölünüp parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan toplumu birleştirmek ve bütünleştirmektir. Toplumsal işbölümünün artmasına da bağlı olarak meslekî faaliyetler alanındaki ayrılıklar kendilerini daha güçlü bir şekilde hissettirdiklerinden, artık doğal cinsiyet ve yaş farklılıklarının ötesinde kesin sosyal statü farklılıkları toplumu çeşitli kategorilere bölmekte ve bu durum karşısında toplumda toplumsal bütünleşmeyi sağlama ihtiyacı daha çok ortaya çıkmaktadır. Son derece farklılaşmış ve üstelik hızlı sosyal değişim süreçlerine sahne olan toplumlarda bütünleşme problemi daha fazla kendini hissettirmekte, bu durumda da dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı rolü daha önemli hale gelmektedir.

4.1.2. Toplumsal Değişimi Takviye Edici Bir Etken Olarak Din

Tarihte ve günümüzde dinin toplumsal değişimde takviye edici bir etken olarak rol oynadığı kolayca gözlemlenebilir. Gerek Hıristiyanlıkta, gerek İslamiyet'te ve gerekse diğer pek çok dinde veya dinî oluşumda bu gerçekliği görmek mümkündür. Dinler, kendilerine karşı olmadıklarını gördükleri durumlarda değişimi desteklemekte, dindarlar, değişimi ve değişim aktörlerini takviye etmektedirler.

Batı toplumlarındaki köklü değişimler bağlamında modern kapitalizmin ortaya çıkıp gelişmesinde Protestanlığın rolü hatırlanabilir. Max Weber'e göre modern anlamıyla kapitalizmin oluşmasında, Batı'da, Kalvinist, Pietetist, Baptist ve Metodist Protestan çevrelerin yaşayışında beliren püritanizm biçimindeki bir zahitlik anlayışının etkisi büyük olmuştur.

Protestanlığın bir şubesi olan Pentecostalizm'in Şili ve Peru'nun modernleşme sürecinde nasıl bir köprü işlevi gördüğü, sosyolojik araştırmalarla ortaya konulmaktadır. Yine Şinto uyanış hareketinin, Japonya'nın ekonomik rasyonelleşme döneminde kendini göstermiş olan bir geriye dönüş ve dinî esaslar üzerinde temellenen bir geçmişle buluşma olduğu da söylenebilir (Vergin 1985: 10).

Demokratikleşme yönündeki değişimde de dinin takviye edici roller oynayabileceği söylenebilir ve bu arada Protestanlık örneği zikredilebilir. S. Martin Lipset (1994: 5-7), Protestanlığın demokrasiyle pozitif ilişkiler kurduğunu söylemektedir. Nitekim bazı bilim adamları da Protestan ülkelerin Katolik ülkelere nazaran demokrasiye daha rahat geçme potansiyelleri olduğunu ileri sürmüşlerdir.

İslam ve Müslüman toplumlar hakkında objektif bir inceleme, tarafsız bir gözlem de, İslam'ın ve İslamî grupların genelde toplumsal değişimi görece engellemediğini, tersine takviye ettiğini ortaya koyabilir (Michot: 27). Emevîler, Abbasiler, Selçuklular ve diğer İslam devlet ve toplumlarında, çeşitli yer ve zamanlarda, İslam'ın değişimi takviye edici bir etken olduğu görülebilmektedir.

İslam'ın değişimden yana olmayan, gelişimi engelleyen, kalkınmayı takviye etmeyen bir din olduğu, tersine söz gelimi Hıristiyanlığın dinamik bir din olduğu ve nitekim İslam'ın fakir ve gelişmemiş toplumların dini olmasına karşılık Hıristiyanlığın kalkınmış, zengin ülkelerin dini olduğu biçiminde görüşler olmakla birlikte tarafsız bir tarihsel ve sosyolojik din okumasıyla bunun doğru olmadığı, gerçekte İslam'ın değişimi takviye eden bir etken olduğu ve hatta bir sonraki başlık altında üzerinde durulacağı üzere çeşitli sosyal zemin ve bağlamlarda değişimin temel faktörü olduğu gö-

rülür. Kur'an, Sünnet, İslam'ın tarihsel tecrübesi, günümüzün Müslüman toplumlarının hayat çizgileri, İslam'ın; sahip kıldığı inanç ve kazandırdığı zihniyet ve pratiklerle, toplumun gelişmesinde, güç kazanmasında, maddi ve manevi huzura kavuşmasında, ekonomik kalkınmasında vs., takviye edici roller üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Gerçekten de İslam toplumları, dinin toplumsal, kültürel ve siyasal değişimlerde işlev görmesi bakımından az verimli toplumları teşkil etmemektedirler. İslam'ın, değişimin gerçekleşmesinde, değişimden kaynaklanan bir takım toplumsal çözülme, bunalım, çekişme veya çatışmaların ifade edilmesinde, çok önemli bir rol üstlendiğinin gözlemlendiği söylenebilir.

Din, toplumsal değişimde çatışma yoluyla da takviye edici bir etken olabilir. Bilindiği gibi sosyal değişimin en önemli dinamiklerinden biri çatışmadır. Egemen olanlarla egemenlik altında bulunanlar arasında, bazı gruplar ve farklı değer sistemleri arasındaki çatışmalar tarihe eşlik etmişlerdir. Bu nedenle din, daima bütünleştirici bir rol oynamamış, sık sık şiddetli çatışmalara da sebep olmuştur. R. K. Merton, örneğin inanç için yapılan savaşlar gibi, dinin yıkıcı güçlerine işaret etmiştir. Bazı dinî sistemler, egemenliği kabul ederler; diğer bir kısmı ise, egemenlik altında bulunanlara, mevcut egemenlik ilişkilerini yıkmanın yüce dinî bir görev olduğuna dair dayanak çerçevesi temin ederler.

4.1.3. Toplumsal Değişimin Temel Etkeni Olarak Din

Din, toplumsal değişimi yavaşlatan, engelleyen veya takviye eden bir etken olabildiği gibi toplumsal değişimin temel etkeni de olabilmektedir. Weber, dünyayı düşünce ve inançlar yönetmese de, bazı tarihsel durumlarda düşünce ve inançların toplumsal değişimin yönünü bağımsız olarak etkileyebileceklerini ileri sürmektedir. Gustave Le Bon'a (1841-1931) göre de inançlar, insanlık tarihinin en güçlü etkenlerinden biri olup toplumun inançlarında meydana gelen her değişmeyi büyük toplumsal değişim izler.

Gerçekten de din, bazen sosyal düzeni sağlar, istikrar oluşturur veya oluşmasına yardım eder, *sapma* ve *anomi* durumlarına engel olurken, bazen de mevcut toplumsal düzeni değiştirmeye yönelik bir hareket meydana getirecek anomi ve sapmaya neden olabilir ve toplumda bölünüp ayrılaşmaya, saflaşmaya, göçe veya devrim denilebilecek köklü yapısal değişimlere yol açabilir.

Toplumsal değişimin temel etkeni olarak dine İslamiyet bağlamında bakılacak olursa, görülür ki İslâm, büyük karizmatik önder olarak Hz. Muhammed'in 23 yıllık peygamberlik yıllarında giriştiği hareketle

Medine'de Ashabı ile birlikte inşa ettiği sosyal sistem ve yapıda değişimin temel etkenidir. Ataların geleneksel dinine ve dünya görüşüne karşı yeni bir ruh, inanç ve hayat tarzıyla ortaya çıkan İslâm dini, animist ve putperest inanç ve uygulamaların yer aldığı geleneksel Mekke toplumunda şiddetli tepkilerle karşılaşmış, ama taraftarlarını bulmakta da gecikmemiştir. Mekke'de putperestlerin özellikle ileri gelenlerince bu yeni dine ve ona inananlara karşı baskı ve şiddetle karşılık vermeleri sonucunda İslam Peygamberi ve Ashabı Medine'ye Hicret etmiş ve İslam orada kök salmıştır. Hicret'i müteakip Hz. Peygamber'in önderliğinde on yıllık bir mücadele, sadece Hicaz yöresinin değil, hemen hemen bütün Arabistan'ın yeni dinî, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal oluşumun nüfuz dairesine girmesi ile sonuçlanmıştır. Bu çerçevede Arabistan'da çok köklü bir toplumsal değişimin gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu değişim, toplumun dinî, sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik, ahlakî, hukuki bütün alanlarında etkili olmuştur. Bu değişime, Kur'an ve Hadislerle İslam tarihi kaynaklarının da işaret ettiği gibi cahiliyye döneminden medeniyet dönemine; sözlü kültüre dayalı kabîle düzeninden kitabî kültüre dayalı ümmet yapısına dayalı şehir medeniyetine bir geçiş demek mümkündür. Şehir ortamında ortaya çıkan İslâm dini, gittiği her yerde bir şekilde şehirleşmeyi de hızlandırmıştır. Her ne kadar sosyo-kültürel açıdan İslâmiyet, Arap kültür atmosferinde ortaya çıkmışsa da, orada önemli değişiklikler gerçekleştirmiş, en önemlisi topluma Tevhid esasına dayalı yepyeni bir inanç getirmiş ve yepyeni bir ruh üflemiştir. Görüldüğü üzere İslâm, Hz. Muhammed'in liderliği altında, Arap toplumunun dinî, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, edebî, ahlakî vs. yönlerinin yapısal değişiminde temel etken olarak rol oynamıştır.

İslam dininin, karizmatik bir lider olarak Hz. Muhammed'in vefatını müteakip ortaya çıkan Raşid Halifeler döneminde de İslam toplumunda toplumsal değişimin temel etkeni olmaya devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde bir takım önemli iç mücadele ve çatışmalar olmakla birlikte İslam toplumunun sınırları çok hızlı bir şekilde genişlemeye ve İslam toplumları başka toplumlarla, Müslüman olan ve olmayan yeni çevrelerin kültürleriyle karşılaşmaya başlamışlardır.

Daha sonraki dönemlerde ve hatta günümüz dünyasında dahi İslam, çeşitli olaylarda, değişik yer ve zamanlarda, çeşitli toplumların siyasal, sosyal, kültürel vb. değişimlerinde, tamamen olmadığı yerlerde de belli düzeylerde, değişimin temel etkeni olarak işlev görebilmektedir.

İfade edilmelidir ki, dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkilerini ele alırken dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, dinin bu şıklardan

her birini birbirinden bağımsız olarak saf bir biçimde gerçekleştirdiği zamanına kapılmamaktır. Burada esas alınan nokta, dinin değişik biçimlerde toplumsal değişim karşısında etkili olabildiği ve değişik zaman ve zeminde bu biçimlerin biriyle öne çıktığıdır. Din, bir yönüyle etkili olurken diğer yönleri de büyük ölçüde bünyesinde taşır. Ayrıca din, bu biçimlerden ikisini veya üçünü bir anda gerçekleştirme imkan ve potansiyeline de sahiptir. Söz gelimi din, bir toplumda belli bir zamanda bir yandan değişimi takviye edici bir işlev görürken, aynı zamanda değişime karşı istikrarı koruyucu bir işlev de görebilir. Doğal olan da budur zaten. Toplumsal değişimin sağlıklı bir biçimde meydana gelebilmesi, aynı zamanda toplumun dengesinin bozulmamasına da bağlıdır. Değişimle birlikte toplumun dengesinin bozulmaması için toplumsal değişimi destekleyen din, aynı zamanda toplumsal bütünleşme ve denge için bir istikrar işlevi de görebilir. Benzer biçimde din, örneğin hem muhafazakâr bir tutum sergileyebilir, hem de toplumsal değişimin başlı başına bir faktörü olarak hizmet görebilir. Buna örnek olarak ise İslâm tarihinden Medîne toplumunu getirmek mümkündür. Hz. Muhammed'in liderliğinde kurulan Medîne'nin oluşum ve değişim sürecine bakıldığında, orada dinin hem başlı başına bir değişim faktörü olduğu, hem de toplumsal bütünleşme etkeni olduğu görülebilmektedir.

4.2. Toplumsal Değişimin Etkili Olduğu Toplumsal Değişim-Din İlişkisi

4.2.1. Dini Olumsuz Yönde Etkileyen Bir Etken Olarak Toplumsal Değişim

Dinin, toplumsal değişimi olumsuz yönde etkilemesi gibi toplumsal değişim de dini olumsuz yönde etkileyebilir. Meselâ toplumsal değişim, dinin kendi içinde çatışma çıkmasına; dindarlar arasında zıtlasma, kavga, savaş vs. çıkmasına, dinin toplumsal yapıda zayıflamasına, toplumsal hayatın bazı alanlarından çekilmesine vs. sebep olabilir. Bu noktada Batı'da Rönesans ile birlikte gelen değişimle ilişkili olarak ortaya çıkan reform hareketinin Protestanlığı doğurmasıyla Hıristiyanlığın daha da farklılaşmasını ve farklı zamanlarda ortaya çıkan dinî çatışma ve savaşları örnek vermek mümkündür. Ayrıca İslam tarihinde özellikle Hz. Osman döneminden itibaren meydana gelen değişimlerin etkisiyle çeşitli fırkaların, siyasal hareketlerin, isyanların ve daha sonraki mezhepleşme ve fırkalaşmaların, ayrışma ve parçalanmaların kendini göstermesi de buna örnek verilebilir.

Bunların dışında genel olarak bir toplumda yeni dinin ortaya çıkması ve yayılması, eski dini olumsuz etkiler. Buna göre yeni dinle toplumun yapısında meydana gelen değişimin, eski dini ve dinî yapıyı görece olumsuz etkileyeceği açıktır. Örneğin Hıristiyanlığın Roma'da ortaya çıkması

oradaki paganizmi ve diğer inanç biçimlerini veya Mekke'de İslamiyet'in yayılması oradaki putperestlik ve diğer inançları, o putperestlik ve diğer inançlar açısından olumsuz etkilemiştir.

Dinin olumsuz olarak etkilendiği toplumsal değişim-din ilişkisine en iyi örneklerden biri, çağdaş dünyada *modernleşme* ve *sekülerleşmenin* dini olumsuz yönde etkilemesi olarak tespit edilebilir. Bu bağlamda geleneksel yapıdan modern yapıya doğru yönelen toplumlarda, özellikle modern sanayi toplumlarında, yeni ve modern değerlerin, seküler dünya görüşü ve zihniyetlerin, geleneksel ve kurumlaşmış dinî yapılar, formlar, inançlar, örf ve adetler, norm ve değerler için olumsuz bir durum ortaya çıkardığı söylenebilir. Fakat bu noktada acaba bu olumsuzluğun, *modernlik* ve modernleşmenin ve ona bağlı olarak sekülerleşmenin dini geriletmediği, yani sosyal hayatın çoğu alanlarından uzaklaştırdığı biçimindeki bir yaklaşımı doğrulayacak düzeyde olduğu savunulabilir mi? Bilindiği gibi böyle bir görüş var ve o görüşe *sekülerleşme teorisi* denilmektedir.

Emile Durkheim ve Max Weber gibi bazı sosyologların çalışmalarında ege- men olan bakış, modern toplumda dinin çöküşünü beraberinde getiren bir dünyevileşmenin, bir dindışılaşmanın varlığı düşüncesine dayanmaktadır. Weber tarafından kuramsal olarak ortaya konulan ve E. Troeltsch tarafından da yaygınlaştırılan, sekülerleşme teorisi, gittikçe dinin sosyal hayattan uzaklaşacağı varsayımı üzerine kuruludur. Dini veya din-toplum ilişkilerini evrimci ilerlemeci modernleşmeci bakış açısından ele alan sosyologların çoğu, dinin belirli bir toplumda gerilememesi ve toplumdaki etkinliğini hala sürdürmesini, sosyal ve siyasal gelişmenin veya modernleşmenin başarısızlığına işaret olarak değerlendirmektedirler. Bu bakış açısına göre bir toplum ne kadar modern ise o kadar sekülerdir; modernleşmenin düzeyi ne kadar yüksekse sekülerleşmenin düzeyi de o kadar yüksektir. Bu yaklaşım, “ne kadar modernleşme, o kadar sekülerleşme” olarak özetlenebilir.

Dünyanın gittikçe sekülerleşmekte olduğunu; dinin sekülerleşme karşısında gerilere itildiğini, kamusal alandan uzaklaşmakta olduğunu ve dinin toplumsal etkinlik alanlarının daraldığını ileri süren sekülerleşme teorisi, sosyologlar ve din sosyologları tarafından tartışılmış ve bazı sosyologlar tarafından kabul görülürken, bazıları tarafından da toplumsal gerçeklikle uyumadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Gerçekten de modernleşmeyle birlikte zorunlu olarak sekülerleşmenin dini gerileteceği veya krize sokacağı biçimindeki tez, modernleşmeyle birlikte dinin ve dindarlığın pek çok toplumda gerilemenin tersine güçlü bir biçimde varlık göstermesi, dünyanın pek çok coğrafyasında dine meşrûiyet aracı olarak çokça başvurulması ve pek çok yerde dinsel canlanmaların var olması gerçeğiyle

yanlışlanmaktadır. Günümüzde modernliğin veya sanayileşmenin zirvesine çıkmış olan, bilim ve teknoloji açısından çok güçlü olan toplumlarda dahi, modernleşme ve sekülerleşme teorilerinin iddialarının tersine modernleşme ile din ya da bilim ve teknolojik gelişim ile din arasında her zaman ters orantılı bir ilişki olmayıp, tersine dinde, dinsellikte artış da gözlenebilmekte, dine dönüşler görülebilmekte ve dinî canlanmalar meydana gelebilmektedir. Modernlik ve modernleşme söz konusu olduğunda, *çoklu modernlik* ve *modernleşme* yaklaşımıyla, her toplumun kendi şartlarına göre kendi modernlik ve modernleşme serüveni olduğu gerçeğinin gözönünde tutulması, konunun daha doğru tespiti ve anlaşılmasını sağlar. Farklı modernlik ve modernleşmeler olduğu kabul edilirse, modernliğin geçerli olduğu veya modernleşen her toplumda sekülerleşmenin de etkili olacağı ve dini toplum sahnesinden gerileteceği ya da kaldıracağı biçiminde bir yaklaşımın doğru olmadığı anlaşılır. Bir toplumda, modernlik sekülerlik ve sekülerleşmeyi getirebilir, ama başka bir toplumda getirmeyebilir veya sekülerleşmenin bir toplumdaki etkisi ile başka bir toplumdaki etkisi aynı olmaz.

Nitekim birçok sosyolog, düz çizgili bir modernleşme ve sekülerleşme teorisine karşı çıkmakta ve onun olayı tüm genişlik ve çeşitliliği içerisinde dünya ölçüsünde açıklamaya yeterli olmadığını ifade etmektedirler. Çünkü genelde Batı, özellikle Avrupa toplumlarında belli düzeylerde gerçekleşen modernleşme ve sekülerleşmeye karşılık öteki toplumlar belli bir değişim sürecine girmiş olsalar bile yine de onların sekülerleşmesi ile dinin gerilere çekilmesinden söz etmek pek gerçeğe uygun düşmemektedir. Kaldı ki bizat Batı için dahi bu tartışmalıdır.

4.2.2. Dini Olumlu Yönde Etkileyen Bir Etken Olarak Toplumsal Değişim

Dini olumsuz yönde etkileyen sosyal değişimin yanında bir de dini olumlu yönde etkileyen sosyal değişimden söz etmek mümkündür.

Bazen toplumda, toplumun yapısında öyle bir değişim gerçekleşir ki bu değişim, dinin lehine işlevsel olabilir. Bu bağlamda geçmişten örnek vermek gerekirse, örneğin Konfüçyanizmin ortaya çıkıp yerleşmesi, Çin'de hızlı bir sosyal değişim, düzensizlik ve çatışma döneminde olmuştur. Yine felsefi Brahmanizm ve Budizm'in başlangıçları, Hindistan'da birçok iç çekişmelerin, Arilerle yerli halk arasındaki çatışmaların, feodal savaşların ve Brahmanlarla Kşatriyaların sosyal nüfuz mücadelelerinin şiddetlendiği zamanlara rastlamaktadır. Benzer bir biçimde İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı'da ve dünyanın değişik coğrafyalarında yaşayan toplumlarda meydana gelen bir takım değişimlerin, bir dinî canlanmaya sebebiyet vermesini örnek olarak zikretmek mümkündür.

Dini olumlu yönde etkileyen bir etken olarak toplumsal değişime bir örnek de, Sovyetler Birliği bağlamında getirilebilir. Sovyetlerde din-dışı ve dine karşıt bir biçimde gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme, bazen dinin zayıflamasını beraberinde getirmişse de bazen de özellikle onunla mücadele etme temelinde dinin güçlenmesine sebep olmuştur. Bunun en azından Müslümanlarla ilgili olarak doğru olduğu söylenebilir. Yine Sovyetler'in dağılmasıyla birlikte Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları yönünde kendini gösteren değişim de, İslamî canlanmada etkili olmuştur. Ayrıca denilebilir ki Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle birlikte yüzyüze geldikleri yeni konum da, hem seçkinler planında hem de halk kitleleri planında, özellikle de kimlik oluşumu noktasında İslamiyet'e yönelişte önemli bir etken olmuştur.

Şu hâlde klasik *modernleşme teorilerinin* iddia ettiği gibi modernleşmeyle doğru orantılı olarak mutlaka sekülerleşme gerçekleşmez ve dolayısıyla din gerilemez veya çökmez. Hatta tersine modernleşme, dinin canlanmasında, insanların dine sarılmalarında belirleyici bir unsur da olabilmektedir. Yukarıda verilen örneklerde bu durumu gözlemlemek mümkündür. O hâlde modernleşmeyle birlikte dünyevileşmenin gittikçe güçlü bir biçimde varlık göstereceği ve dinin sosyal hayattan gerileyeceği biçimindeki tez veya teori sorgulanmalı ve bu teoriye ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Dinin toplumsal değişimden olumlu etkilenmesine bir örnek de, demografya, göç ve şehirleşme ile kendini gösteren değişimin, Türkiye'de ve Ortadoğu'da *dindarlaşma*, cemaatleşme, dini örgütlenme, dini gruplaşma, yönünde etkili oluşudur.

Toplumsal değişimin dini olumlu etkilemesine önemli bir örnek de, modern toplumlarda ortaya çıkan *yeni dinî hareketler*dir. Modernite geleneksel toplum yapısı ve düzeninde köklü değişimleri beraberinde getirdiği gibi, bu değişimler de toplumların alışlagelmiş dinî yaşantılarında çok köklü değişiklik ve gelişimlere sebep olmuş veya kaynaklık etmişlerdir. Bu gelişimler içindeki önemli olgulardan biri, yeni dinî hareketler biçiminde kendini göstermiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren yeni dinî hareketler diye adlandırılan bir takım yeni dinî grup, cemaat, akım, hareket ve oluşumlar ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu olgu ve sürecin en kayda değer gelişimi ise, özellikle 20. yüzyılda olmuştur. Nitekim bu konunun bilim literatürüne girişi ve bu çerçevede kendilerine yeni dinî hareketler denilen cemaat, grup ve oluşumlar üzerine sosyolojik incelemeler veya yeni dinî hareketlerin sosyolojisi de bu yüzyılda kayda değer bir gelişme göstermiştir.

Esasen yeni dinsel hareketlerin doğuşu, sekülerleşme süreciyle de ilgili bir durumdur. Batı'nın Hıristiyan kollektif bilinci, ayrılıp dağılıyordu. *Çoğulculuk*, onun objektifliğini zayıflatmış, toplumsal düzeyde Hıristiyan dinlerinin yavaşça görülüp idrak edilen faydasız karakteri -ki buna statü ve güç kaybı eşlik etmiştir- ekzotik dinlerin dinsel pazardaki pozisyonlarını geliştirmelerine izin vermişti. Unification Church, the Family veya Iskcon (Krishna Consciousness) gibi bazı dinsel hareketler, Tanrı'yı geri getirip aile, ekonomi ve hatta politikaya dâhil ederek dünyayı ve kurumlarını yeniden kutsallaştırmak istemişlerdir. Wallis onları *dünyayı reddeden* yeni dinler olarak isimlendirmektedir. Fakat büyük çoğunluk, başka bir tipten olup onlar *dünyayı onaylayan*lardır (Dobbelaere 1998: 454).

Yeni dinî hareketlere dikkatli bir bakışla, onların küresel bir olgu olarak kendilerini bize takdim ettikleri görülebilir. Aslında bu hareket veya oluşumların birçoğu, yerel veya mahalli birer fenomen olarak görünmektedirler. Genellikle onlar çoğulcu yapıya sahip ve hızlı değişim içindeki toplumlarda çok büyük bir gelişim göstermişlerdir. Onlar, kendi mahallerinde, kendi toplumlarında resmî dinî bir cemaat hüviyetini de elde etmişlerdir. Örneğin Endonezya ve Nijerya'da birçok yeni dinî cemaat, hareket, grup ve oluşumların büyük çoğunluğunun durumunun böyle olduğu söylenebilir. Öyle ki Endonezya'da 60 milyon kişinin bu şekilde ortaya çıkan yerel yeni dinî harekete mensup olduğu gözlemlenmektedir. Vietnam'da ise Cao Dai ve Hoa Hao adlı yeni dinî hareketlerin beş milyondan fazla mensubu bulunmaktadır. Buna karşılık, öteki bir kısım yeni dinî hareket ve oluşumlar, menşei mahallerinin çok ötesinde dünya çapında bir yaygınlık ve gelişim göstermişlerdir.

Şunu da belirtmelidir ki, yeni dinî hareketler, bir yönüyle dinî canlanmaya işaret ederken, bir yönüyle de ana dinî grup ve yapılar için tehdit unsuru olabilmektedir. Çünkü bunların toplumda, hatta küresel ölçekte bütün dünyada çoğalıp büyümeleri, ana dinî bünyeden kopmalara, ana dinî grupla rekabet ve çatışmalara ve dolayısıyla toplumda ayrışmalara, gerginliklere, huzursuzluklara vs. yol açabilir.

4.2.3. Toplumsal Değişimle Birlikte Dinin Değişimi

Toplumsal fenomenler olarak dinler de değişim geçirir. Toplumun değişiminden, toplumsal değişimden bahsedilebiliyorsa, bir toplumsal olgu ve kurum olarak dinin değişiminden de bahsedilebilir.

Zamanla toplumun bünyesinde meydana gelen değişimle birlikte dinin değişimi maddesi, dinin toplumsal değişimden olumlu veya olumsuz yönde etkilenmesi maddesinden ayrı bir durumdur. Toplumsal değişimle birlikte

dinin değişiminden kast edilen, zaman içinde değişen sosyal şartlar ve toplumun yeni ihtiyaçları karşısında dinin kendini yenileyerek değiştirmesi, yeni bir yorumla, yeni bir hukuk anlayışıyla vb. ortaya çıkmasıdır. Burada toplumsal değişimin dine doğrudan değil de dolaylı bir etkisi mevcuttur. Şu hâlde denilebilir ki dinlerin değişimi ifadesinden kast edilen, dinlerin toplumsal değişimden doğrudan doğruya etkilenmesi değil, toplumsal değişimi, toplumun farklı özelliklerini, çağı, çağın özelliklerini, kültürel yapıyı, farklı toplum tiplerini dikkate alarak kendini değiştirmesi, yenilemesi, tabir caizse o topluma uygun/uyumlu hale getirmesi, o topluma sunacak biçime sokmasıdır.

Toplumsal değişim, toplumun değişimi, değişik toplumsal evrenlerle karşılaşma, farklı toplumlara hitap etme gibi olaylar, dinin kendisinin değişimini de gündeme getirebilmektedir. Budizm örneğinde bu anlamda bir din değişiminden söz edilebilir. Budizm, doğum yeri olan Hindistan'ın sınırları dışına taşarak Çin'e, Tibet'e ve Japonya'ya ulaştığı andan itibaren, karşılaştığı yeni kültürlerle adaptasyonun tipik örneklerini sunmuştur. Çin Budizmi, Lamaizm ve Zen Budizmi gibi Budist oluşumlar, bu şekilde doğmuşlardır. O hâlde denilebilir ki bütün sosyal tezahürler gibi dinler de değişime maruz kalmaktadırlar. Bu bağlamda Konstantin dönemi Hristiyanlığı, yakınçağ Katolikliği ile ve yakınçağ Katolikliği de İkinci Vatikan Konsili'nin Katolik kilisesiyle aynı görülemez (Kehrer, 1998: 96).

Din veya dinin bir yorumu, zamanla ve sosyal durumlara göre genel olarak aynı çizgi üzerinde bir değişime uğrayacağı gibi, birden fazla kollara, hem de birbirinden çok farklı kollara ayrılabilir bir biçimde değişim geçirebilir. Yukarıdaki örnek birinciye, Protestanlığın doğuşu veya daha farklı sivil dinler, kültürler, denominasyonların vb. ortaya çıkışı ise ikinciye örnek verilebilir. Buna İslamiyet bağlamında da örnek getirmek mümkündür. İslam'ın tarihsel pratiğinde genel olarak bir tecdid anlayışı ve hareketi mevcut olup her çağda bir müceddidin ortaya çıkarak dini yeniden ele alması ve dine bir dinamizm kazandırması anlayışı söz konusudur. Ayrıca zamanla İslam'ın çeşitli kollara ayrılması ve bu kollarin içinde de alt kollara ayrılması gibi bir durumun olduğu bilinmektedir. Mezhepler ve bunların alt ayrımları, İslam tarihi ve toplumlarında her iki dini değişimin de var olduğunu göstermektedir.

Sosyal değişimle birlikte dinin değişiminin, hukuk üzerinde yansımaları kolaylıkla görülebilir. Gerçekten de sosyal değişimle birlikte dinler, hukukî yönleri üzerinde bir takım iradî değişimler gerçekleştirmektedirler. Değişimle birlikte din, kendini yeniden gözden geçirmekte, hukukî veya fikhî hüküm ve kurallarının bir kısmını değiştirmekte ve bu da dine bir canlı-

lık, bir yenilik getirmektedir. Söz gelimi İslam hukukunda kabul edilen "Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü" (Mecelle) prensibi, bu durumu ifade etmektedir.

Toplumsal değişimle birlikte dinin değişiminde etkili olan önemli faktörlerden biri, mevcut dine, din anlayışına veya dinin yaşanış biçimine yapılan itirazdır. Sosyal hayatta, sosyal kurumlarda, toplumsal yapıda meydana gelen değişimle; *karizmanın rutinizasyonu* (sıradanlaşması) ve buna bağlı olarak kurumsallaşma, gelenekselleşme, hiyerarşik ve bürokratik yapıların oluşmasıyla birlikte, özellikle de din önderinin, karizmatik liderin ve onun yakın dostlarının ölümünden sonra dinî topluluk içinde bir düşünsel farklılaşma ortaya çıkmakta ve bu farklılaşma bir itiraz, protesto, isyan vb. ile birlikte gerçekleşmektedir. Bu itiraz, isyan vs. ile dinler, bir takım kollara, mezheplere, fırkalara, sektlere, denominasyonlara, cemaatlere, kilise içindekiliselere vb. ayrılmaktadırlar.

Son çözümlemede toplumsal değişimle birlikte dinin değiştiği, kendini değiştirdiği veya değiştirmeye çalıştığı, kendini yenileyebildiği tarihsel ve sosyal bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. Sonuç

294

1. Toplumsal değişim, her toplumun alinyazısıdır. Planlı ya da plansız bir değişim içinde bulunmayan bir toplum düşünmek mümkün görünmemektedir.
2. Toplumsal değişim terimi, nesnel bir gerçekliği ifade etmek üzere nötr bir anlam içeriğiyle kullanılmaktadır. Toplumsal değişim bu şekilde kullanıldığında ancak, onunla ilgili doğru tespitler yapmak mümkün olabilir.
3. Toplum hayatında sosyolojik anlamda olmazsa olmaz bir fenomen olan din, toplumsal değişimle karşılıklı ilişkilere sahiptir; din toplumsal değişimi, toplumsal değişim de dini etkiler. Bu, bütün dinler için böyle olduğu gibi, İslam için de böyledir.
4. Bu karşılıklı ilişkiler içerisinde din, toplumsal değişimi üç noktada etkiler: Öncelikle din, muhafazakâr bir sıfatla kendisini göstererek toplumsal değişimi yavaşlatıcı ve mevcut durumu koruyucu bir etkindir. İkinci olarak din toplumsal değişimi takviye eden bir etken olarak sahneye çıkmaktadır. Üçüncü olarak ise din toplumsal değişimin temel etkeni olmaktadır.
5. Toplumsal değişim de dini ikisi doğrudan, biri dolaylı olmak üzere üç noktada etkilemektedir: Bunlardan birincisinde toplumsal değişim, dini –dine göre– olumsuz yönde etkilemektedir. İkinci durumda toplumsal de-

ğişim, dini –dine göre- olumlu yönde etkilemektedir. Üçüncü noktada ise din, toplumsal değişim gerçekliğini dikkate alarak kendisini yenilemek ve sosyal hayata yenilenecek çıkmaktadır.

6. Din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerinin ele alınmasıyla din, bir bağımsız değişken, bir de bağımlı değişken olarak gözlenmekte ve dinin kutsal, aşkın ve insanüstü bir fenomen olmakla birlikte toplumla varlık sahnesine çıkması itibarıyla toplumdaki ve toplumsal değişimden etkilendiği de kabul edilmektedir. Bu nedenle vurgulanmaktadır ki sosyal ve tarihsel bir kurum olarak din, toplum ve toplumsal değişimle diyalektik bir ilişki içerisinde var olmaktadır. Kuşkusuz tarihsel olarak ve toplumsal gerçeklik olarak dine ve din-toplum ilişkilerine bakıldığında, dinin toplum ve toplumsal değişimi daha çok etkilediği, yönlendirdiği, biçimlendirdiği görülmektedir; ancak yine görülmektedir ki sosyal bir fenomen olarak din de şöyle veya böyle, bir şekilde toplumdaki, sosyal kurumlardan, sosyal olay ve olgulardan etkilenmektedir.

7. Modernleşmeyle birlikte zorunlu olarak sekülerleşmenin de var olacağı ve sekülerleşmenin dini gerileteceği veya krize sokacağı biçimindeki tez, modern veya modernleşme sürecindeki birçok toplumda dinin ve dindarlığın canlı bir biçimde varlık göstermesi ya da canlanması gerçeğiyle uyumsuzdur.

8. İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'deki ilgili ayetlerden toplumsal değişimde insan iradesinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- Chalfant, H. Paul, R. E. Beckley, C. E. Palmer (1987). *Religion in Contemporary Society*, 2. bs., California.
- Dobbelaere, K. (1998), "Secularization", *Encyclopedia of Religion and Society*. (Ed. W. H. Swatos). New Delhi-London, ss. 452-456.
- Durkheim, E. (1923). *Din Hayatının İbtidâî Şekilleri*, (Çev. H. Câhid), c. 1-2. İstanbul.
- Geertz, C. (1968). *Islam Observed*, New Haven.
- İbn Haldun (1996). *Mukaddime*, (Tah. Derviş el-Cüveydî), 2. bs. Beyrut.
- Kongar, E. (1995). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. 6. bs. İstanbul.
- Lipset, S. M. (1994). "The Social Requisites of Democracy Revisited", *American Sociological Review*, 59 (1), ss. 1-22.
- Mardin, Ş. (1992). *Din ve İdeoloji*, 5. bs. İstanbul.

- Marx, K., F. Engels (1987). "On Religion", *Religion and Ideology*, (der. R. Bock, K. Thompson). Manchester.
- McGuire, M. (1987). *Religion: The Social Context*. 2. bs. California.
- Okumuş, E. (2005). *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul.
- Okumuş, E. (2006). *Toplumsal Değişme ve Din*. 2. bs. İstanbul.
- Okumuş, E. (2007). *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*. 3. bs. İstanbul.
- Roberts, K. A. (1990). *Religion in Sociological Perspective*. 2. bs. California.
- Vergin, N. (1985). "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", *Toplum ve Bilim*. 29/30, ss. 9-28.
- Weber, M. (1964). *The Sociology of Religion*, (İng. çev. E. Fischoff). Boston.
- Wilson, B. (1989). *Religion in Sociological Perspective*, Oxford-New York.